

שוועת המעונים

לאופיים ולמשמעותם של העינויים ביום הכיפורים

א. פתיחה

יום הכיפורים כיום מיוחד המיועד לכפרה מוזכר בתורה מספר פעמים². בכל אותם מקראות נזכר גם הציווי להתענות, והדבר מלמד על המקום המרכזי של העינוי באופיו של היום. על כך ניתן ללמוד גם מן העובדה שמי שאיננו מתענה - חייב כרת. מהי משמעותו של העינוי ומה הוא כולל? בספר ישעיה מופיעה הקבלה בין צום לעינוי:

למה צמנו ולא ראית, ענינו נפשנו ולא תדע (ישעיה, נ"ח ג').

מכאן הסיקו פרשנים שונים שעיקר העינוי הוא הצום. האבן עזרא (ויקרא, ט"ז כ"ג) הוסיף והוכיח את הדברים גם מהמשך אותו הפרק:

ותפק לרעב נפשך ונפש נענה תשביע (שם, י').

מכאן, שההיפך מהשביעה הוא העינוי. בספרא מופיעות כמה דרשות הקובעות שעינוי אכן מתייחס דווקא לאכילה ולשתייה:

"תענו את נפשותיכם" - עינוי שיהא בבית נפשותיכם, ואיזו זו? זו אכילה ושתייה. משום ר' ישמעאל אמרו: נאמר כאן "תענו את נפשותיכם", ונאמר להלן "ויענך וירעביך" - מה עינוי האמור להלן רעבון אף ענוי האמור כאן רעבון (ספרא אחרי מות, פרשה ה').

¹ בשאלת אופיים של העינויים עסק מו"ר הרב אהרן ליכטנשטיין במאמרו המודפס בדף קשר גיליון 201. כמו כן, עסק בנושא בהרחבה הרב חיים נבון במאמרו "עינוי יום הכיפורים ומשמעותו", בתוך: "ביום צום כיפור יחתמו". שניהם הלכו בדרך אחת, אך במאמר זה בחרתי בדרך אחרת. להלן בגוף המאמר אתייחס, לפרקים, לדבריהם, ואכתוב את הנראה לעניות דעתי.

² ויקרא ט"ז כ"ט, ויקרא כ"ג כ"ז, במדבר כ"ט ז.

בהמשך דברי הספרא מופיעה דרשה נוספת המציינת איסורים אחרים:

ומנין שיום הכיפורים אסור באכילה ובשתייה וברחיצה ובסיכה ובנעילת הסנדל ובתשמיש המיטה? תלמוד לומר "שבתון" - שבות. יכול תהא שבת בראשית אסורה בכולם? תלמוד לומר "הוא" - הוא אסור בכולם, ואין שבת בראשית אסור בכולם³ (ספרא אחרי מות, שם).

דברים דומים אומרת גם המשנה בראשית הפרק השמיני במסכת יומא. אלא, שהגמרא שם (עד.) מצטטת ברייתא הקובעת במפורש שאין חיוב כרת אלא באיסורי אכילה ושתייה. בתוך כך, נחלקו הראשונים האם שאר העינויים, למעט אכילה ושתייה, אסורים מהתורה או שמא רק מדרבנן⁴. ברור, אם כן, שעיקר העינוי הוא ההימנעות מאכילה ושתייה.

במאמר זה ברצוני לעסוק בשאלת אופי ומשמעות הציווי על העינוי, כפי שעולה מהמקורות התלמודיים וההלכתיים, ולהתמקד בעיקר באיסור אכילה ושתייה, שהוא, כאמור לעיל, העינוי העיקרי.

ב. עינוי או שבתון

לעיל ראינו את הדרשות בספרא העוסקות בהיקף הציווי. שתי הדרשות הראשונות עוסקות בציווי על עינוי הנפש המפורש בתורה, ומסיקות, על סמך היקש ובידור לשוני, שהכוונה היא לעינוי של רעב. מדרשות אלו משתמע שמטרת הציווי היא העינוי, שהרי אופן קיום הצו נלמד ממקורות אחרים בתורה שהעוסקים בעינוי ממשי. אולם, עדיין יש לעמוד על המשמעות המדויקת של עינוי זה, וכדלהלן. יחד עם זאת, הדרשה השלישית שראינו, שאכן מצוטטת שם במנותק מהדרשות הנ"ל, מתמקדת במילים אחרות שנאמרו שם בפרשה: "שבת שבתון". מפשטי הפסוקים עולה, שהציווי על השביתה הוא למעשה הציווי על איסור המלאכה, שנשנה אף הוא בכל המקומות במקביל לציווי על העינוי. כך, לדוגמה, נאמר בפרשת "אחרי מות":

³ בגמרא ביומא (עד.) מצוטט ברייתא זו כפי שהיא מובאת ב"ספרי דבי רב אילא", שם לא הוזכר אכילה ושתייה.

⁴ שיטת התוספות בכמה מקומות (יומא עז., ד"ה דתנן; נדרים פ.; ד"ה ורמינהו, ועוד) היא, שאיסורם מדרבנן בלבד, וכך כתבו גם הרמב"ן והריטב"א (נדה לב.). מנגד, הר"ן בראשית הפרק השמיני ביומא מביא את דעת הרמב"ם (הל' שביתת העשור, פ"א ה"ה), שלפיה כל העינויים אסורים מן התורה, ומסביר ש"הכתוב מסרן לחכמים".

וְהִיְתָה לָכֶם לְחֻקַּת עוֹלָם בְּחֻדְשׁ הַשְּׂבִיעִי בְּעֶשְׂרֵי לַחֹדֶשׁ תַּעֲנִו אֶת נַפְשֵׁיכֶם וְכָל מְלֹאכָה
 לֹא תַעֲשׂוּ הָאֶזְרָח וְהַגֵּר הַגֵּר בְּתוֹכְכֶם: כִּי בְיוֹם הַזֶּה יִכְפֹּר עֲלֵיכֶם לְטַהֵר אֶתְכֶם מִכָּל
 חַטָּאתֵיכֶם לִפְנֵי ה' תְּטַהֲרוּ: שַׁבַּת שְׁבַתוֹן הִיא לָכֶם וְעֲנִיתֶם אֶת נַפְשֵׁיכֶם חֻקַּת עוֹלָם:
 (ויקרא ט"ז, כ"ט-ל"א).

קיומם של שני הגורמים (השביתה והעינוי) מחדד את החידוש שבדרשה הנ"ל, שלפיה
 העינויים כולם נלמדים דווקא מהצורך בשביתה.
 אך על כל פנים, אם מתמקדים בשביתה, הרי שלכאורה אין העינוי מהווה מטרה
 כשלעצמה, אלא רק כלי המסייע לקיום מצות שבתוּן. אם כן, ניתן לומר שההבדל
 בדרשה אכן מבטא שתי גישות באשר לאופי העינוי.
 ואמנם, יש אחרונים שהבינו שמטרת העינוי היא דווקא השביתה. כך כתב האבני
 נזר בתשובה:

ואף דכתיב "כי ביום הזה יכפר", הוא גופא מה שמכפר הוא משום קדושתו. כמו
 שדרשו (גיטין נו:): והלבנון זה בית המקדש שמלבין עונותיהם של ישראל. שמשום
 קדושתו שנבדל מן החומר יש סילוק החטא שבא מן החומר ... וע"כ יוהכ"פ שנקרא
 קדוש ה' נאסרו בו דברים חומריים. ובכתיבי האריז"ל כתוב ביוהכ"פ אין העולמות
 נזננין מחיצוניות ששם אכילה ושתי' אלא מפנימיות. וע"כ אכילה ושתי' הוא ניגוד
 וחילול קדושת יוהכ"פ ... וביוהכ"פ נאמר שבתוּן מאכילה ושתי' כמו שנאמר על
 מלאכה. והרמב"ם בספר המצוות כתב דשבתוּן אחד קאי ממלאכה ומאכילה ושתי'
 וסיכה וכו' (שו"ת אבני נזר, חלק חו"מ, סימן קס"א).

האבני נזר מבין, שאופי העינוי ביום הכפורים מושפע מקדושתו הייחודית של היום,
 שעיקרה בהימנעות ובהיבדלות מן החומר. היבדלות זו היא המובילה, בסופו של דבר,
 לכפרה.

בין היתר, מוכיח האבני נזר את דבריו מלשון הרמב"ם בספר המצוות. אחרונים
 נוספים⁵ הציעו דיוק דומה בדברי הרמב"ם במשנה תורה:

מצות עשה לשבות ממלאכה בעשור לחודש השביעי, שנאמר "שבת שבתוּן הוא לכם"
 ... מצות עשה אחרת יש ביום הכפורים והיא לשבות בו מאכילה ושתיה, שנאמר
 "תענו את נפשותיכם". מפי השמועה למדו אי זה הוא ענוי לנפש, זה הצום. וכן למדנו
 מפי השמועה, שאסור לרחוץ בו, או לסוך בו, או לנעול את הסנדל, או לבעול. ומצוה

⁵ כך הביא מו"ר הרא"ל שליט"א (עיין לעיל, הערה 1) בשם הרב משה סולוביצ'יק, וציין מספר
 הוכחות לכך.

לשבות מכל אלו כדרך ששוכת מאכילה ושתייה, שנאמר "שבת שבתון" - שבת לענין מלאכה⁶, ושבתון לענינים אלו (רמב"ם הל' שביבת עשור, פ"א ה"א).

משמע, אם כן, שהדגש הוא דווקא על השבתון. אמנם, מלשונו בספר המצוות, שעליה מבסס האבני נזר את דבריו משתמע, שחרף ההתמקדות בעניין השביתה, המוטיב הדומיננטי יותר הוא העינוי:

"שבת שבתון היא לכם ועניתם את נפשתכם" - כאילו הוא יאמר שחובה בו השביתה המיוחדת במלאכות ובמעשים, והשביתה המיוחדת במזון הגוף וקיומו, ולכן אמר שבת שבתון ... ולשון ספרא: מניין שיום הכיפורים אסור ברחיצה ובסיכה ובתשמיש המטה תלמוד לומר שבת שבתון שבות. כלומר השביתה מאלו כולם עד שיגיע הענוי. (ספר המצוות לרמב"ם, מצות עשה קס"ד).

מלשון זו משמע שהשביתה היא לא המטרה, אלא האמצעי להשגת העינוי. נראה, שהבנה זו של הרמב"ם נסמכת על קריאה מדוקדקת בסוגיות בפרק השמיני במסכת יומא. מהגמרא בדף עד. עולה, כי הדרשה שלומדת מ"שבת שבתון" מתייחסת אך ורק לעינויים האחרים, ולא לאכילה ולשתייה. הגמרא התקשתה במינוח "אסור" שבמשנה ביחס לאיסור אכילה ושתייה, שהרי עונשם כרת ואין כאן סתם איסור. כדי להשיב על הקושי ענתה הגמרא - בתשובתה השנייה - שהמינוח "אסור" מתייחס לשאר העינויים:

ואי בעית אימא כי קתני אסור - אשאר. דתנו רבא ורב יוסף בשאר סיפרי דבי רב: מניין ליום הכפורים שאסור ברחיצה בסיכה ובנעילת הסנדל ובתשמיש המטה? תלמוד לומר "שבתון" - שבות (יומא עד).

ניתן לשים לב שבציטוט הברייתא בגמרא לא מופיע כלל איסור אכילה ושתייה, וכל מטרתה של הדרשה היא לציין מקור לשאר העינויים.

אלא, שמהסוגיות בהמשך הפרק משתמע שגם שאר העינויים נכללים בלפותות הקשורות לעינוי, ולא לשבתון. כך, למשל, קובע רב חסדא (עו.) שחמשת העינויים הם כנגד חמשה מקומות שבהם התורה מזכירה עינויים ביחס ליום הכפורים. כמו כן, בדפים עו-עז: מאריכה הגמרא להוכיח (בדוחק, לפעמים), שגם שאר העינויים נקראים "עינוי", ומביאה לכך פסוקים ומקורות שונים. לדוגמה, ביחס לרחיצה מציעה הגמרא:

⁶ כך הגירסה בכתבי יד תימניים, ולא כפי שמופיע בדפוסים (וכן בדפוס פרנקל): "שבת לעניין אכילה".

רחיצה דאיקרי ענוי מנא לן? מהכא, דכתיב (מלכים א', ב' כ"ו): "ולאביתר הכהן אמר המלך ... וכי התענית בכל אשר התענה אבי", וכתוב ביה בדוד (שמואל ב', י"ז כ"ט): "כי אמרו העם רעב ועיף וצמא במדבר". רעב - מלחם, וצמא - ממים. עיף ממאי - לאו מרחיצה? (יומא עז.).

נראה, אם כן, שהגמרא הבינה שאין להסיק מהלימוד מ"שבתוך" שמטרת העינוי היא עצם השביתה; אלא יש להסיק, לפחות ביחס לשאר העינויים, שהשביתה מובילה, בסופו של דבר, לעינוי, וזו המטרה המבוקשת. נמצאנו למדים, כי הגישה המרכזית בספרא, ובוודאי שגם בסוגיות הגמרא ביומא, רואה את מוקד היום בעינוי, ולא בשביתה.

ג. אופי ומשמעות העינוי

לעיל הוכחנו ממקורות שונים שישנו עניין בעצם העינוי. אלא שכאמור, יש לעמוד על המשמעות והאופי המדויקים של עינוי זה. אפשרות אחת להבנת העינוי היא, שישנה מטרה לגרום סבל וצער לאדם בבחינת "ייסורים מכפרים". אמנם, נראה שהדרשה הראשונה שם בספרא דוחה רעיון זה:

"תענו את נפשותיכם"; יכול ישב לו בחמה ובצינה כדי שיצטער? ת"ל "וכל מלאכה לא תעשו", אסרתי לך במקום אחר מלאכה ואסרתי לך במקום אחר עינוי מה מלאכה אסרתי לך במקום אחר מלאכה שחייבים עליה כרת, אף עינוי שאסרתי לך במקום אחר עינוי שחייבים כרת (ספרא אחרי מות, פרשה ח').

נראה, שהמיעוט של העינוי האקטיבי מלמדנו שאין מטרת העינוי לגרום לאדם לסבול ולהצטער. אין כאן עניין בעינוי שמטרתו לפגוע בגוף האדם ולשבור את רוחו. אי לכך, נראה להסביר שדרך זו של עינוי, המורכבת בעיקר מהימנעות מהנאות שונות, באה ליצור מציאות של עינוי "הצהרתי", שבו האדם פונה אל הקב"ה דרך המציאות שבה הוא שורה. ואכן, הפסוק בישיעה שאותו ראינו לעיל מתאר מציאות של צום שבו האדם פונה אל ה':

(ישעיה, נ"ח ג').

למה צמנו ולא ראית ענינו נפשנו ולא תדע

כאמור, הצום והעינוי מהווים פנייה אל ה', וגופו של אדם משתתף בפנייה זו. האדם נותן ביטוי לעובדה שהוא נמצא בהליך של דין ובדיקה, אשר מחייבים אותו להיות חרד למצבו, כאשר לא רק רוחו מתפללת ומתחננת אלא כל עצמותיו⁷.
דומני, שלתפיסה זו השלכות רבות, ולהלן נעמוד על כמה מהן.

1. שיעור אוכלים

המשנה בראשית הפרק השמיני ביומא קובעת, שעונש כרת באכילה קיים דווקא אם אכל שיעור כותבת (תמר יבש - הערוך), בניגוד לשיעור המקובל בשאר דיני מאכלות אסורות, שהוא כזית. בטעם ההבדל מביאה הגמרא (עט.) את דברי רב יהודה, שחיוב כרת ביום הכפורים תלוי ביישוב הדעת בזכות האכילה, וכפי שמסביר רש"י שם:

ואף על גב דכל שיעור אכילת איסור בכזית היא הני מילי היכא דכתיבה אכילה, אבל הכא אשר לא תעונה כתיב, וכל כמה דלא מיתבא דעתיה ענוי הוא (רש"י יומא עט., ד"ה קים להו).

כמו כן, הגמרא מצטטת ברייתא בשמו של רבי, שמסביר שכיון ששינתה התורה בלשונה ולא נאמר איסור אכילה אלא "עינוי", למדנו שגם השיעור שונה:

כל השיעורין כולן בכזית, חוץ מטומאת אוכלין, ששינה הכתוב במשמען ושינו חכמים בשיעורן. וראיה לדבר יום הכפורים. מאי שינה הכתוב במשמעו? מ"לא תענה". ומאי שינו חכמים בשיעוריה? ככותבת (יומא פ.).

משתמע, אם כן, שהציווי על העינוי ביום הכפורים אינו נושא אופי של הימנעות ושבייתה כשלעצמן, שאילולי כן היה שיעור האיסור דומה לשיעור איסורי מאכלות, שגם באלה המוקד הוא בהימנעות. המטרה שמסתמנת, לפי דברי הגמרא, היא השגת העינוי המבוקש - מניעת יישוב הדעת של האדם.

בראשית הפרק השמיני מסביר רבי ירמיה שהמשנה נקטה דוקא לשון "אסור" גם ביחס לאכילה ושתייה בכדי ללמד על דין חצי שיעור. על פניו ניתן להבין את דבריו ללא קשר לשאלת חצי שיעור בכל התורה כולה, ואף ריש לקיש, הסובר שחצי שיעור מותר מן התורה, יודה שבהלכות יום הכפורים חצי שיעור אסור.

⁷ ואמנם, במקרא מצאנו דוגמאות נוספות לאופיו של הצום כתפילה וכפנייה להקב"ה; יעויין, למשל, שמואל ב', י"ב ט"ז; יואל, א' י"ד.

ההסבר לכך מבוסס על החילוק הבא. לדעת ריש לקיש, במאכלות אסורות יש איסור אכילה שאיננו תקף בחצי שיעור, דהיינו בפחות מיחידה שאכילתה תחשב כאכילה חשובה. ברם, ביום הכיפורים החובה היא לשמור על אופי העינוי, ולכן יש לאסור אפילו פחות מכשיעור. אמנם, באכילת פחות מכשיעור לא יהיה חיוב כרת, משום שאותה אכילה פוגעת בעינוי בדומה לשאר העינויים, שאינם אסורים בכרת. ואכן, בירושלמי בסוגיין הובא הסברו של רבי ירמיה ללשון המשנה, אף שאין שם כל איזכור למחלוקת הכללית של ר' יוחנן וריש לקיש בדין חצי שיעור. לא זו אף זו, שבירושלמי תרומות (פ"ו ה"א) נאמר במפורש שדין חצי שיעור ביום הכפורים שונה מכל התורה כולה, וריש לקיש אכן מודה שיש להחמיר בו. כמובן, גם שיטה זו מבליטה את הייחודיות של צו העינוי ביום הכפורים, שאינו איסור אכילה כאיסורים אחרים.⁸

2. שביעה ללא אכילת שיעור כותבת ביום הכיפורים

הנחה פשוטה היא, שחובת העינוי קיימת דווקא ביום הכיפורים: "מערב עד ערב". על פי ההבנה שהשביטה היא העיקר, ברור שאין זה משנה כלל כמה האדם אכל לפני הצום, מפני שהעינוי נחוץ רק בעיוצמו של יום.

אולם אם העינוי כשלעצמו הוא המטרה, יש מקום להתחשב גם במצבו של האדם בעת כניסת הצום. כך אכן הסיק החתם סופר בחידושיו (ראש השנה ט), וקבע שיש חובה לפרוש מאכילה שעה מסוימת לפני יום הכיפורים, שאם לא כן, הוא לא נכנס לצום כשהוא מעונה.

בשו"ת כתב סופר (או"ח סימן ל"א) העלה רעיון דומה, וכתב שאם אכל פחות משיעור סמוך לכניסת הצום, ואחרי שנכנס הצום, תוך כדי אכילת פרס, השלים לשיעור ונתיישבה דעתו, חייב כרת!

חידושם של החת"ס והכתב סופר נראה מופלג, ורבים חלקו עליו. בביאור דבריהם נראה לומר, שהעינוי כסיגוף מהווה מטרה בפני עצמה, ולכן תמיד יש לבדוק האם האדם מעונה או לא.

אולם, לדברינו לעיל, חידוש זה אכן איננו מסתבר. שהרי, העינוי הוא הצהרה כלפי שמיא ושיתוף הגוף בחרדה ובתפילה. ממילא, אין זה משנה כלל מה מצבו של

⁸ אמנם, יש להעיר שהסוגיה בבבלי שם מקשרת את המימרא של רבי ירמיה למחלוקת ר' יוחנן וריש לקיש, ואם כן, הבבלי אינו מבדיל לעניין חצי שיעור בין שאר איסורים ובין מצות העינוי ביום הכיפורים.

⁹ עיין שו"ת בית שער, או"ח סימן ע"ח; אפיקי ים, חלק ב' סימן ל"א.

האדם לפני כניסת הצום. כאשר אדם מגדיר עצמו, כצם הגדרה זו נכונה גם בחמש דקות הראשונות אף אם הוא עדיין אינו מרגיש רעב. ברגע שהחליט החלטה מודעת להפסיק לאכול, הוא כבר נחשב כמי שמתענה.

החתם סופר הלך לשיטתו בחידוש נוסף. בספר "מחנה חיים" מביא בשם החתם סופר, שמי שאכל חצי שיעור כל יום הכיפורים, כאשר בין אכילה לאכילה היה יותר מכדי אכילת פרס ולבסוף שבע, חייב כרת משום שסוף סוף לא היה מעונה. על פניו, החתם סופר הולך לשיטתו גם במקרה זה, אולם גם כאן נראה שחידושו לא התקבל להלכה¹⁰; וכאמור, לשיטתנו הדברים ברורים.

3. חולה שנתרפא

הערוך לנר חקר בעניין חולה שנתרפא ביום הכיפורים:

יש לחקור בחולה שמסוכן והוצרך לאכול יותר מככותבת ביוה"כ אם אח"כ מותר לאכול ביוה"כ זה אפ' אין כאן סכנה עוד. אי נימא כיוון שלא שייך עוד תענו את נפשותיכם, דמשאכל כבר אינו מעונה א"כ אין עליו עוד חיוב עינוי יוה"כ; או נימא דמצוות עינוי הוי כל רגע ורגע. אכן הסברה נוטה כשיטה ראשונה כיוון שכבר אכל ומיתבא דעתיה אין שייך עוד אצלו עינוי (ערוך לנר כריתות יח, ד"ה שם הא דנקט).

השואל ומשיב הביא את דברי הערוך לנר ודחה אותם בחריפות:

ונפלאתי מאוד איך יעלה על הדעת שלא יקיים מצוות תענו את נפשותיכם ופשיטא שע"י הכותבת אינו מיתב הדעת על כל היום ורק שבעת אכלו נתישב דעתו וא"כ אח"כ שוב עובר על תענו את נפשותיכם (שו"ת שואל ומשיב מהדורה ד', חלק א' סימן כ').

דחייתו של השואל ומשיב את דברי הערוך לנר נובעת מנימוק מציאותי, שקובע שסוף סוף לאחר זמן מסויים הוא יהיה רעב. אולם נראה, שלפי דברינו יש לדחות את הדברים מטעם עקרוני הרבה יותר. לאמור - חובת היום היא שהאדם יהיה במציאות של עינוי, ולכן אין מתחשבים כלל בתוצאה המעשית של אי האכילה. הנקודה העקרונית היא עצם ההימנעות מהאכילה.

¹⁰ עיין מנחת חינוך, מצוה ש"ג ס"ק ב', ד"ה 'ששיעור'; שו"ת ציץ אליעזר, חלק ז' סימן ל"ב.

שאלה דומה העלה השפת אמת בחידושו:

ויש לעיין באוכל וחוזר ואוכל אי חייב כרת על אכילה שני' ג"כ אע"ג דבשאר איסורין חייב שתיים אם אכל כזית וכזית י"ל דהתם שאני דשם אכילה איכא על כל כזית וכזית משא"כ הכא ביוה"כ דלא כתי' בי' אכילה אלא לא תעונה וכיון דכבר אכל ואינו מעונה ... וצ"ל דלא תעונה קאי על כל זמן וזמן לעצמו דאע"ג שאכל כבר ככוחבת דמיתבא דעת' מ"מ שייך עיניו לשעה זו שעומד בה (שפת אמת יומא עג, ד"ה ויש).

נראה שדבריו עולים בקנה אחד עם הצעתנו.

ד. סיכום

מאמר זה עסק בשאלת אופי ומשמעות העינוי שעליו ציוותה התורה ביום הכיפורים. מצד אחד, ראינו שאין עניין לגרום לאדם סבל וצער מכוון באמצעות העינוי, ואין לפרש שאופיו של העינוי הוא עצם השביתה. אך כפי שראינו, מקורות רבים במדרש ובגמרא מתייחסים בדרכים שונות למימד העינוי ביום הכיפורים, ומדבריהם משתמע שמימד זה אכן תופס מקום מרכזי, כפי שבא לידי ביטוי במקורות אחרים בתנ"ך. אנחנו הצענו, ואף הבאנו הוכחות והשלכות הלכתיות לכך, שאופיו של העינוי הוא עינוי של פנייה כלפי שמיא כאשר האדם משתף את גופו בחרדת הדין, ובכך כל גופו זועק ומבקש סליחה וכפרה.